

פרק י"ב

התעסוקה והשכר

1. קווי ההתפתחות העיקריים

זו השנה השלישית של האטה בהתרחבות הפעילות הכלכלית העסקית¹, עד כדי קיפאון, ועדיין נמנע גידול משמעותי באבטלה הגלויה: בסוף 1976 הגיע שיעור הבלתי מועסקים מתוך כוח העבודה ל-4.1 אחוזים בלבד (לעומת 2.6 אחוזים בשנת 1973 ו-3.1 אחוזים בתחילת 1976). התפתחות התעסוקה בשלוש השנים האחרונות מורה על הבדלים גדולים בין שנים אלה לשלוש שקדמו להן: הגידול המהיר בתעסוקה בשנים 1970—1973 הפך לקיפאון ולירידה בשנים 1974—1976. ההחמרה במצב התעסוקה בולטת יותר במרוצת שנת 1976².

לוח י"ב-1

התפתחויות עיקריות בתעסוקה, 1970 עד 1976
(באחוזים).

העלייה או הירידה (—) לעומת התקופה הקודמת			
1973 לעומת *1970	1976 לעומת *1973	1976 לעומת 1975	1976 רביע לעומת 1975 רביע
תשומת עבודה בכלל המשק (שעות עבודה)**			
15.3	-0.2	0.7	-1.3
16.4	-3.9	0.0	-2.0
16.9	3.1	1.1	-0.1
17.5	-0.8	0.5	-1.1
9.8	0.8	0.7	-0.1
7.5	-3.1	0.0	-2.3
20.6	7.6	2.7	1.1
14.4	1.5	0.0	-3.3
21.6	-0.5	-2.3	-5.9
1970	1973	1976	1974 רביע
3.8	2.6	3.6	4.1
שיעור הבלתי מועסקים			

* 1973 — 9 חודשים ראשונים, למעט השפעת המלחמה וגיוס המילואים.

** כולל עובדים מיהודה ושומרון ורצועת עזה העובדים בישראל.

ה מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מדור העבודה, סקרי כוח אדם.

1 כלל המשק להוציא שירותים ציבוריים, מוסדות ללא כוונת רווח והכנסה וקופה מבעלות על בתי מגורים.
2 בלוחות המצורפים לפרק מובאים נתונים על שינויים בין 1975 ל-1976 בממוצע שנתי, וכן נתונים על

לוח י"ב-1, שבו ניתנת אבחנה בין-ענפית, מורה על התרכזות הנסיגה בתעסוקה בסקטור העסקי, בעוד שבשירותים הציבוריים נמשכה המגמה ארוכת הטווח בגידול התעסוקה. הגידול הזעום בסך המועסקים בשלוש השנים האחרונות נבע כולו מהמשך העלייה המואטת כשלעצמה) בתעסוקת נשים. מספר הגברים הישראליים המועסקים כמעט שלא גדל כלל למן 1973, ומספר המועסקים במשרה מלאה בהם ירד ממש. בחינת הגידול בתוצר לשעת עבודה ולמועסק מגלה אף היא האטה חריפה בשלוש השנים האחרונות, המעידה על כך, כי תשומת העבודה בפועל היתה גבוהה מזו, המתחייבת מרמת הפעילות הכלכלית. מכאן שב-1976 התקיימה כנראה גם אבטלה סמויה, שניתן לייחסה לרתיעת המעסיקים מפיתורים (יש לזכור, עם זאת, שהאטה מסוימת בגידול התוצר לשעת עבודה ולמועסק עשויה לנבוע גם מהשינוי המבני שחל בתעסוקה).

לוח י"ב-2

רכיבי גידול התעסוקה, 1971 עד 1976
(באלפים)

תרומת קליטת עובדים מהשטחים	תרומת השינוי במספר הבלתי מועסקים	תרומת השינוי בשיעורי ההשתתפות בכוח העבודה הישראלי	תרומת גידול האוכלוסייה הישראלית ושינויים בהרכבה	סך תוספת התעסוקה	
41	9	9	107	166	1971—1973
4	—13	—32	78	37	1974—1976
37	22	41	29	129	ההפרש בין שתי התקופות

ה מקור : הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מדור העבודה, בקרי כוח אדם.

ב-3 השנים האחרונות הצטמצמה תוספת המועסקים עד כדי שליש מתוספת המועסקים בשנים 1971 עד 1973, ולמרות זאת נמנעה אבטלה המונית. הסיבה העיקרית לכך היא, שבמקביל לצמצום הביקוש לעובדים, היתה האטה רבה בגידול הצע העבודה. בבחינת לוח 2 מסתבר, שבמשק הישראלי פעלו בשנים האחרונות מנגנוני התאמה גמישים יותר בהשוואה למשקים אחרים, בהם משולבות התפתחויות בלתי תלויות בהתפתחות הכלכלית, וכאלו שהן תגובה לביקוש המשק לעובדים. הגה כי כן מסתבר, שלהפרש של כ-129 אלף בתוספות המועסקים בין שתי התקופות הנדונות תרמה האטה בגידול האוכלוסייה (צמצום העלייה והגברת הירידה), ירידה חריפה בנטייה להשתייך לכוח העבודה, בעיקר בקרב בני נוער וצעירים, צמצום מספר הבלתי מועסקים הפך לגידול במספרם, וכן תרמה לכך הפסקת קליטתם של עובדים מהשטחים (שירדה

ההתפתחות במשך שנת 1976, באמצעות השוואת הרביע האחרון של 1976 לרביע האחרון של 1975. השוואה שנייה זו פחות מהימנה מבחינה סטטיסטית ולמרות זאת מצאנו שראוי להביאה, משום שתמונת ההתפתחות העולה ממנה חמורה יותר, בצמצום הביקוש לעובדים, בצמצום בתעסוקה ובגידול באבטלה — לעומת התמונה המצטיירת בין ממוצע 1976 לממוצע 1975. בעיקר פוגמת בהשוואת הממוצעים השנתיים ראשיתה של 1975, שהוותה נקודת שפל יחסי בפעילות ובתעסוקה, כתוצאה משולבת של תגובת יתר חולפת להכרזת המדיניות הכלכלית החדשה בסוף 1974, ולשפל בשוק העולמי.

למעשה, ירידה מוחלטת מ-1974 ואילך). בסיכום, כשם שהגידול הרב בתעסוקה בין 1971 ל-1973 גרם לקליטה שולית בלבד של בלתי מועסקים, כך ההאטה בגידול התעסוקה ב-3 השנים האחרונות, התבטאה רק במיעוטה בגידול האבטלה הגלויה.

נוסף על כך, בשלוש השנים האחרונות חלה ירידה ניכרת, כ-5 אחוזים, במספר השעות בממוצע למועסק (בחלקה כתוצאה משינויים בהרכב המועסקים — המין, הגיל וההרכב הענפי, אך בעיקרה כתוצאה מצמצום הביקוש לעבודה מצד המעסיקים). אלמלא אירעה ירידה זו במספר השעות בממוצע למועסק, ניתן היה לספק את סך תשומת העבודה ב-1976 תוך ויתור נוסף על כ-60—50 אלף עובדים.

בתחום התעסוקה שונה המשק הישראלי ממשקי המערב, שבשנים האחרונות גדלה בהם האבטלה הגלויה במידה ניכרת: בישראל הואטה הצמיחה הכלכלית, עד כדי קיפאון, אך לא חלה בינתיים ירידה ממשית בפעילות הכלכלית. אי הוודאות לגבי כיוון ההתפתחות של הפעילות הכלכלית, כתוצאה מתנודות בציפיות עקב צעדים מיוחדים, הרתיעה מעסיקים מלהוודו ולפטר עובדים. על כך השפיעו, כנראה, גם הסדרי הקביעות, הנפוצים בארץ יותר מבארצות המערב, והקושי שבפיטורי עובדים, אף אם אינם קבועים, גם כשהמעסיק רוצה בכך. גורם נוסף, המבדיל את ישראל מהמערב, הוא הקשיחות היחסית שבקבלת זכאות לדמי אבטלה (בתקופה שבה גדלו תשלומי תמיכות אחרות, שאינן קשורות בתעסוקה ובאבטלה); תרמה לאי הופעתה של אבטלה נוספת גם המדיניות הדינמית של שירות התעסוקה, באיתור מוקדם של מוקדי אבטלה ובשיבוץ מהיר של מובטלים בתעסוקה חליפה.

ב-1976 נמשכה התופעה של כיווני התפתחות בלתי יציבים ובלתי אחידים בתעסוקה שאובחנה כבר בשנתיים הקודמות. בכוחות המעוררים פעילות ותעסוקה ניתן לציין השנה את הגידול הנמרץ ביצוא, וכן גלים חולפים של פעילות מוגברת, הקשורים לאירועים מיוחדים, כגון הציפייה להנהגת מסך ערך מוסף, ואולי אף חחריוגות מהסכמי השכר בסקטור הציבורי לקראת סוף השנה, שיצרו ציפיות לגידול בביקוש הציבורי. בכיוון הפוך נמשכה השפעתה של הירידה בפעילות הבנייה לצמצום התעסוקה, פעילות שאליה נלווים ענפי תעשייה והובלה, וכן הירידה ברכישת מוצרים בני קיימא. גורם מאט נוסף היה הצמצום ברכישות משרד הביטחון. בסיכומי של דבר נראה, שהשפעת הכוחות המצמצמים היתה המכרעת, בעיקר במחצית השנייה של 1976, ומעסיקים שונים, שדחו זמן רב פיטורי עובדים בשל חוסר הוודאות לגבי מגמת ההתפתחות, — החלו בתקופה זו לצמצם את האבטלה הסמויה במפעלים. הדבר ניכר בנתונים על הבלתי מועסקים בסקרי כוח אדם, ובנתונים על המובטלים של שירות התעסוקה. להבדיל ממועמדים פוטנציאליים להצטרפות לכוח העבודה, הרי שפיטוריהם של עובדים, שעבדו בפועל, נוטים להגדיל את האבטלה הגלויה: אלה זקוקים יותר כנראה, להכנסתם מהעבודה (מבני נוער וצעירים), ובזכות עבודתם הם עשויים לזכות בדמי אבטלה כאשר הם נרשמים כדורשי עבודה מובטלים.

תופעה ראויה לציון מיוחד היא צמצום מספר המועסקים גם בענפי יצוא תעשייתיים מובהקים (ציוד חשמלי ואלקטרוני וכדו'), לאו דוקא בשל צמצום היצוא עצמו, אלא בשל צמצום המכירות לשוק המקומי. התפתחות זו מעמידה בספק את ההערכות בדבר מחסור בעובדים ליצוא. סך תשלומי השכר, במונחים ריאליים, עלו ב-1976 בכ-4 אחוזים בהשוואה ל-1975 וחלק השכר בתוך התוצר העסקי עלה, כמקובל בתקופות של האטה כלכלית.

השכר למשרת שכיר עלה ב-1976 בממוצע שנתי בכ-33 אחוזים, דהיינו יציבות בשכר הריאלי, לאחר שבשנתיים הקודמות לא עלה השכר הריאלי, ובמקרים מסוימים — אף ירד. גם במפעלים המצמצמים תעסוקה עשוי השכר הממוצע לשכיר לעלות, וסתירה זו מתיישבת בהסבר, שהנפל-טים הם בדרך כלל בעלי שכר נמוך מהממוצע.

יש להדגיש, כי הנתונים אינם מצביעים על ירידה בשכר הריאלי, כפי שמתבקש ממדיניות צמצום הפער במאזן התשלומים בהעדר גידול בתוצר. הנסיון להיעזר בהסדר תוספת היוקר לפיצוי חלקי בלבד לעליות המחירים לצרכן לא עלה יפה; נראה שההסכמים הקיבוציים

לוח י"ב-3

כוח העבודה הישראלי, נתונים נבחרים, 1970 עד 1976

העלייה או הירידה (—)										
1973 לעומת 1970	1976 לעומת 1973	1976 (IV) לעומת (IV) 1975	1976 לעומת 1975	רביע אחרון		ממוצע שנתי				
				1976	1975	1976	1975	1974	1973	
(אחוזים)				(אלפים)						
				כל האוכלוסייה						
10.6	7.0	2.1	1.9	2,451	2,400	2,432	2,386	2,339	2,272	1. האוכלוסייה בגיל העבודה
11.6	4.0	1.4	1.9	1,172	1,155	1,169	1,148	1,131	1,124	2. השייכים לכוח העבודה
—	—	—	—	(47.8)	(48.1)	(48.1)	(48.1)	(48.3)	(49.5)	3. שיעור ההשתייכות (אחוזים)
13.0	3.0	0.2	1.3	1,124	1,121	1,127	1,113	1,097	1,094	4. סך המועסקים
9.3	—2.1	—2.6	0.0	(805)	(826)	(806)	(806)	(802)	(823)	מהם : במשרה מלאה *
—32.7	23.4	40.4	21.4	48	34	43	35	34	30	5. בלתי מועסקים
—	—	—	—	(4.1)	(3.0)	(3.6)	(3.1)	(3.0)	(2.6)	6. שיעור האבטלה (אחוזים)
ג ב ר י ם										
10.1	6.8	1.8	1.9	1,212	1,190	1,204	1,182	1,159	1,127	1. האוכלוסייה בגיל העבודה
8.7	1.6	1.1	1.3	778	769	777	767	762	765	2. השייכים לכוח העבודה
—	—	—	—	(64.2)	(64.6)	(64.6)	(64.9)	(65.8)	(67.9)	3. שיעור ההשתייכות (אחוזים)

9.8	0.8	—0.1	0.7	750	751	753	748	744	745	4. סך המועסקים
7.5	—3.1	—2.4	0.0	(598)	(612)	(602)	(602)	(600)	(621)	מהם : במשרה מלאה *
20.1	12.5	16.1	6.0	(98)	(84)	(90)	(85)	(81)	(80)	במשרה חלקית *
—23.5	31.1	55.7	27.7	27	18	24	19	18	18	5. בלתי מועסקים
—	—	—	—	(3.5)	(2.3)	(3.1)	(2.5)	(2.4)	(2.4)	6. שיעור האבטלה (אחוזים)
נשים										
11.1	7.3	2.4	2.0	1,239	1,210	1,228	1,204	1,180	1,145	1. האוכלוסייה בגיל העבודה
18.6	9.3	2.0	3.0	394	386	392	381	369	359	2. השייכות לכוח העבודה
—	—	—	—	(31.8)	(31.9)	(31.9)	(31.6)	(31.3)	(31.4)	3. שיעור ההשתייכות (אחוזים)
20.6	7.6	1.1	2.7	373	369	374	364	353	348	4. סך המועסקות
14.4	1.5	—3.3	0.0	(206)	(213)	(204)	(204)	(204)	(201)	מזה : במשרה מלאה
27.8	15.3	10.5	5.8	(143)	(129)	(135)	(128)	(120)	(117)	במשרה חלקית
—21.6	60.0	23.8	10.2	21	17	18	17	16	12	5. בלתי מועסקות
—	—	—	—	(5.3)	(4.4)	(4.7)	(4.4)	(4.3)	(3.2)	6. שיעור האבטלה (אחוזים)
216	—0.5	—5.9	—2.3	61.1	64.9	64.8	66.3	72.2	65.1	מועסקים מהשטחים בישראל *

* בשל השפעת המלחמה : ב-1973 — למעט רביע אחרון, וב-1974 — למעט רביע ראשון.
המקור : הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מדור העבודה, סקרי כוח אדם, ועיבודי בנק ישראל.

שנחתמו בראשית השנה לא עמדו בעליות מחירים כה מהירות, וכוחם המונופוליסטי של העובדים סייע בידם להשלים את מה שהחסירו במסגרת ההסדרים הכוללים. בסקטור העסקי נחתמו בצנעה הסכמים חריגים במהלך השנה, ובסקטור הציבורי — תוך שביתות ועיצומים לקראת סוף השנה. חשוב להדגיש כאן, שנתוני השכר הנם כלליים ביותר, וראוי להיזהר ולהסתייג מניתוחים מפורטים ומהשוואות יחסיות בין ענפים. בהשוואות כאלו מניחים בדרך כלל הנחות סמויות, בעיקר בדבר "סל קבוע", של עובדים, הנחות שאינן מתקימות תדיר, ובמיוחד בשנים האחרונות, כשנקטע רצף הצמיחה המאוזנת.

2. האוכלוסייה

השינויים שחלו בשנים האחרונות בגידול האוכלוסייה וההשתייכות לכוח העבודה מובאים בלוחות י"ב-2 וי"ב-3. מעניין לבחון את הקשר בין העלייה לתעסוקה: העבר מוכיח כי העלייה בחלקה מגיבה על סיכויי התעסוקה בארץ, בצמצום מספר העולים; הקטנת העלייה גורמת מצדה להאטת הפעילות הכלכלית, וזו כשלעצמה מקטינה את העלייה — וחוזר חלילה. ב-1976 בולטות שתי התפתחויות: חזר והצטמצם היקף הירידה נטו מהארץ, — כנראה גדל מספר החוזרים מבין הישראלים, ששהו שנה ומעלה בחוץ-לארץ, והוגדרו כיורדים, — ייתכן שקשיי התעסוקה הנמשכים בארצות המערב השפיעו על כך. בקרב העולים (לראשונה) נמשך הצמצום בעולים מברית המועצות, וחל גידול מתון במספר העולים מארצות המערב. בין העולים בפועל ובכוח גדול חלקם של בעלי ההשכלה הגבוהה, וקשיים במציאת תעסוקה הולמת להם נתגלו עוד ב-1973. מתוך מעקב אחר נתוני ההשכלה של האוכלוסייה המקומית, נראה כי קשיים דומים הולכים ומתפתחים במהירות גם לגביה. אם לקבל כעובדה נתונה את המגמה ליתר השכלה הן בקרב האוכלוסייה המקומית¹ והן בקרב העולים החדשים, יש לצפות להמשך התפתחות ענפי יצוא שיסתמכו על כוח עבודה זה, תהליך, שדומה כי אכן פעל בשנים האחרונות. מצד שני, אולי ניתן לראות בכך הסבר אפשרי לתופעה של מחסור בעובדים פשוטים, הקיים לדבריהם של יצואני מוצרים קונבנציונליים ומלונאים, — הממשיכים לקלוט עובדים מהשטחים.

3. כוח העבודה האזרחי

כוח העבודה האזרחי גדל ב-1976 בכ-22 אלף איש, גידול נמוך מבשנים 1971—1973, אולם בהשוואה לשנת 1974 ניכרת מגמת עלייה בשנתיים האחרונות. עם זאת, עדיף לראות את שלוש השנים האחרונות כחטיבה אחת בהשוואה לתקופה הקודמת (ראה לוח י"ב-2). הגידול הנמוך בתוספת השנתית לכוח האדם נבע מצמצום העלייה ומהירידה בשיעורי ההשתתפות של האוכלוסייה בכוח העבודה. הירידה בשיעורי ההשתתפות לא היתה רציפה, והתרכזה בשתי תקופות משנה: בסוף 1973

¹ חלקם של בעלי מקצועות חופשיים, מדעיים, טכניים ודומיהם בתוספת המועסקים הישראלים התפתח למן 1960 כדלהלן: בין 1960 ל-1965 היו הם 19 אחוזים מסך תוספת המועסקים, בין 1965 ל-1970 — 41 אחוזים, בין 1970 ל-1975 — 48 אחוזים. בשנים האחרונות, בין 1972 ל-1975 — 74 אחוזים מסך תוספת המועסקים הישראלים.

התפלגות תוספת המועסקים הישראלים לפי שנות לימוד מגלה, כי בין 1972 ל-1974 ירד מספרם המוחלט של המועסקים בעלי עד 10 שנות לימוד, בעוד שתוספת המועסקים בעלי 13 שנות לימוד ומעלה גדולה מסך תוספת המועסקים בשנים אלו.

לוח י"ב-4

מקורות גידול האוכלוסייה הקבועה, 1964 עד 1976

(אלפים)

1976 ²	1975	1974	1973	1972	1971	1970	1969	1968	1967 ¹	1966	1965	1964	
													1. האוכלוסייה הקבועה בתחילת התקופה
3,493	3,422	3,338	3,225	3,120	3,022	2,929	2,841	2,776	2,657	2,598	2,526	2,430	
73.6	71.2	69.2	63.2	63.1	64.6	59.8	56.2	53.3	47.3	50.8	50.0	48.2	2. סך הריבוי הטבעי
20.8	20.6	20.5	19.3	19.0	21.1	20.1	19.5	18.3	17.6	19.2	19.5	19.4	3. שיעור הריבוי הטבעי ^{3, 7}
													4. שיעור הריבוי הטבעי אצל היהודים ^{3, 7}
17.8	17.6	17.2	16.7	16.6	17.9	16.9	16.3	15.9	14.9	16.1	16.2	16.1	5. שיעור הריבוי הטבעי אל הלא יהודים ³
37.4	37.0	39.5	39.5	39.5	39.3	39.0	38.7	39.0	38.7	43.4	44.6	45.0	6. העלייה, ברוטו ⁴
21.1	20.6	33.5	56.5	57.6	44.4	41.1	38.0	21.0	14.5	16.0	31.1	55.0	7. הירידה, נטו ⁵
13.5	20.2	19.3	6.6	12.6	10.6	8.4	5.8	9.4	11.5	7.8	8.3	7.7	8. מאזן הגירה (7)-(6)
7.5	0.3	14.3	50.0	44.9	33.8	32.7	32.2	11.6	3.0	8.2	22.8	47.3	9. סך כל הגידול (8)+(2)
81.1	71.6	83.4	113.2	104.5 ⁶	98.5	92.5	88.4	64.9	118.8	59.0	72.8	95.5	10. האוכלוסייה הקבועה בסוף התקופה (9)+(1)
3,574	3,493	3,422	3,338	3,225	3,120	3,022	2,929	2,841	2,776	2,657	2,598	2,526	11. אחוז גידול שנתי של (10)
2.4	2.1	2.5	3.5	3.3	3.3	3.2	3.1	2.3	4.5	2.3	2.9	3.9	12. מזה: תרומת הריבוי הטבעי (באחוזים)
90.8	99.4	82.9	55.9	58.4	65.6	64.6	63.5	82.1	94.0	86.1	68.7	50.5	13. מזה: תרומת מאזן הגירה (באחוזים)
9.2	0.6	17.1	44.1	41.6	34.4	35.4	36.5	17.9	6.0	13.9	31.3	49.5	

(1) מסוף 1967 נכללת אוכלוסיית מורח ירושלים בנתוני האוכלוסייה הקבועה של ישראל.

(2) נתונים ארעיים.

(3) לאלף נפש מהאוכלוסייה הממוצעת הקבועה המתאימה. הנתון המתייחס ל-1972 מחושב לאוכלוסיית מפקד התושבים.

(4) עלייה ברוטו = עולים + עולים בכוח + תיירים משתקעים + אזרחים עולים + הבאים במסגרת איחוד משפחות.

(5) ירידה נטו = תושבים ששהו בחו"ל 13 חודשים ויותר ולא חזרו, פחות תושבים חוזרים (תושבי ישראל שחזרו לארץ לאחר היעדרות של 13 חודש ומעלה), ומהגרים דרך גשרי הירדן.

(6) כולל פער אי-רציפות עקב מפקד האוכלוסין.

(7) חללי מלחמה אינם כלולים בחשבון הפטירות בשנים 1967 ו-1973, לצורך חישוב שיעור הריבוי הטבעי.

ה מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

ובראשית 1974 — במקביל למלחמה ולגיוס הממושך, ושנה לאחר מכן, בסוף 1974 ובראשית 1975, כנראה כתגובה להכרזת המדיניות הכלכלית החדשה, בנובמבר 1974. בשתי תקופות אלה היתה זו כנראה תגובת יתר לאירועים המיוחדים, שיצרו ציפיות פסימיות באשר להתפתחות הכלכלית הצפויה. כתוצאה מכך חלה ירידה ניכרת בביקוש לעובדים, ובמקביל לכך ירדו שיעורי ההשתתפות. הירידה בשיעור ההשתתפות לא היתה בהכרח תגובה ישירה ומיידית לצמצום הביקוש לעובדים ולסיכוי התעסוקה, שעמדו בפני המשתתפים בכוח לכוח העבודה. בסוף 1973 וראשית 1974 היה זה בעיקר השירות הצבאי הממושך בסדיר ובמילואים, שהקטין כנראה את שיעור ההשתתפות של בני 18—34; ואולם עם השחרור ההדרגתי, לא חזר ועלה במקביל שיעור ההשתתפות, שכן בהדרגה נתחזר, כי אין ביקוש הולם לתוספת העובדים.

הירידה החריפה בשיעורי ההשתתפות באה לאחר כמה שנים של יציבות בשיעור ההשתתפות הכולל. בטווח הארוך קיימת מגמה של ירידה בשיעור זה, במקביל לעלייה ברמת החיים, המביאה הן להארכת תקופת הלימודים אצל בני נוער וצעירים, והן לפרישה מוקדמת של מוגבלים ומזדקנים. אצל הגברים התפתחות זו מכרעת, בעוד שאצל הנשים קיימת תופעה הפוכה, המטה את הכף לגבי שיעור ההשתתפות הכולל של נשים: כניסה מוגברת של נשים צעירות ומשכילות למעגל העבודה, כשרבות מהן פונות לשירותים הציבוריים.

בשנות הגיאומטריה האט הביקוש הרב לידיים עובדים את מימוש המגמה ארוכת הטווח, ושיעורי ההשתתפות נשארו יציבים גם לגבי גילאי השוליים. ב־3 השנים האחרונות, עת פסק גידול הביקוש לעובדים בסקטור העסקי, נתממשה נפילה בולטת בשיעורי ההשתתפות: תחילה אצל גילאי השוליים, ולאחר מכן גם בקרב בני הקבוצות האחרות (להוציא גברים בקבוצת הגיל המרכזית 35—44, ונשים בקבוצות הגיל 25—54).

לירידת שיעורי ההשתתפות למן 1974 גרמו גם גידול מסוים בהיקף הצבא הסדיר, וכן גידול מואץ בנטייה ללמוד — הן בקרב גילאי 14—17, והן במסגרות החינוך הגבוה. הגם ששיעורי למידה גבוהים יותר הושפעו מגורמים כלכליים וחברתיים ארוכי טווח, אין לראות את הגידול בשיעורי הלמידה כבלתי תלוי בהתפתחות השוטפת של סיכויי התעסוקה העומדים בפני בני הנוער והצעירים. מכל מקום, גם לאחר שמנכים את הגידול במספר המגויסים והלומדים, נותרת ירידה בשיעורי ההשתתפות גם בקרב הגילאים הצעירים, התפתחות שיש לראותה כתגובה לצמצום סיכויי התעסוקה. קשה לקבוע את מיקומם של שיעורי ההשתתפות ב־1976 במגמה ארוכת הטווח, אולם בולט המפנה שהחל ב־1973, הקשור בצמצום הביקוש לעובדים מחד גיסא, ובהתפתחות מערכת התמיכות להשלמת ההכנסה, מאידך גיסא.

בהשוואה לאמצע שנות ה־60, חל שינוי ניכר במערכת התמיכות להשלמת ההכנסה הכוללת (קצבאות ילדים, קצבאות סעד, קצבאות שאירים ונכות, פטור מתשלומי חובה וכדו'). התמיכות החלו לעלות, כאמור, מ־1973, וב־1975 הואץ הגידול, כך שההכנסה מתמיכות, יחסית להכנסה מפעילות כלכלית, הלכה וגדלה במשך שלוש השנים האחרונות (בין היתר, באמצעות הסדרי הצמדה אוטומטיים בשיעור ההתייקרות המלא).

4. התעסוקה בענפי המשק

התפתחות מפורטת אודות מספר המועסקים וסך שעות העבודה שלהם בענפים השונים מוצגת בלוחות י"ב-5 ו־6. ההתפתחות מורה על ניגוד בולט בין המשך הגידול בשירותים הציבוריים לבין הקיפאון והצמצום בתעסוקה ובתשומת העבודה בסקטור העסקי.

בסקטור העסקי, בו נערכת מדידה של התפתחות הפריזון, מסתבר כי בשלוש השנים האחרונות חלה האטה בגידול התפוקה למועסק. מספר המועסקים אמנם לא עלה (ירידה של קרוב לאחוז במשך 3 שנים) אך התוצר העסקי גדל רק בכ־6 אחוזים בתקופה זו, ושיעור זה הוא שיעור הגידול השנתי בתפוקה למועסק על פי המגמה ארוכת הטווח. זו התפתחות סבירה בנסיבות של האטה

לוח י"ב-5

המועסקים המקומיים (כולל עובדים מהשטחים בישראל) לפי ענפים, 1970 עד 1976

שירותים פיננסיים ועסקיים	שירותים אישיים	תחבורה	מסחר	בנייה	תעשייה	חקלאות	הסקטור העסקי	שירותים ציבוריים **	כל הענפים *	מועסקים באלפים
50	74	73	126	91	236	90	742	242	984	1970
66	77	78	142	131	284	93	874	282	1,157	1973 (9)
74	69	81	139	126	287	80	863	315	1,178	1975
76	73	80	143	119	287	82	867	325	1,192	1976
74	74	79	146	127	283	76	866	320	1,186	IV 1975
81	73	77	143	117	279	79	856	328	1,185	IV 1976
העלייה או הירידה, תקופות נבחרות (אחוזים) 1973 (9) לעומת 1970										
34.8	4.6	7.2	31.7	43.5	19.0	2.8	17.5	15.0	16.9	1976 לעומת 1973 (9)
15.5	-4.4	1.9	0.7	-9.2	0.9	-11.6	-0.8	15.0	3.1	1975 לעומת 1973 (9)
3.3	5.6	-2.0	2.8	-5.6	0.0	2.2	0.5	2.9	1.1	1976 לעומת 1975
9.6	-2.6	-2.8	-1.5	-7.4	-1.4	3.1	-1.1	2.6	-0.1	IV 1976 לעומת IV 1975

* הנתונים המפורטים לענפים אינם מסתכמים לסך הכול, בשל מועסקים, שלא מסרו על השתייכותם הענפית, ובשל תיקוני עיגול.

** כולל חשמל ומים.

המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מדור העבודה, פקרי כוח אדם בישראל ופקרי משפחות בשטחים.

לוח י"ב-6

מדד תשומת העבודה המקומית (כולל של עובדים מהשטחים בישראל), 1970 עד 1976
(מיליוני שעות לשבוע, הבסיס 1973 (9) = 100.0)

שירותים מינוסיים ועסקיים	שירותים אישיים	תחבורה	מסחר	בנייה	תעשייה	חקלאות	הסקטור העסקי	שירותים ציבוריים *	כל הענפים	
ממוצעים שנתיים										
76.3	97.4	92.5	88.8	71.2	85.2	98.1	95.9	89.7	86.7	1970
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	(9) 1973
110.0	88.8	99.1	94.2	92.9	97.8	87.6	95.9	110.1	99.1	1975
113.4	93.3	96.4	95.0	87.3	97.5	90.6	96.1	112.8	99.8	1976
ממוצעים רבעוניים										
112.3	79.0	101.5	92.6	88.6	96.9	89.5	94.5	113.1	98.6	I 1975
108.0	87.6	99.7	92.6	89.7	101.1	87.0	96.1	114.1	100.1	II
109.6	92.1	91.9	92.9	98.9	94.6	91.7	96.0	96.7	96.2	III
110.7	97.0	97.3	98.8	94.2	98.6	82.0	97.0	116.4	101.3	IV
109.2	90.3	100.0	98.2	90.5	96.6	89.2	97.0	116.6	101.5	I 1976
111.5	95.1	97.0	91.7	81.7	98.3	91.2	94.9	114.5	99.3	II
111.9	98.1	95.2	93.6	92.1	97.1	96.1	97.2	102.9	98.4	III
121.5	81.9	94.0	96.5	84.9	96.1	86.5	95.1	117.1	100.0	IV
העלייה או הירידה (אחוזים)										
3.1	5.1	-2.7	0.8	-6.0	-0.3	-3.4	0.2	2.5	0.7	1976 לעומת 1975
9.8	-7.3	-3.4	-1.7	-9.9	-2.5	5.5	-2.0	0.6	-1.3	IV 1976 לעומת IV 1975

* כולל חשמל ומים.

הס ק ו ר : עיבורי בנק ישראל על-פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מדור העבודה, סקרי כוח אדם בישראל וסקרי משפחות בשפחים.

כללית בפעילות המשקית, תוך שינויים בהרכב הייצור ונוכח קשיחיות בפיטורי עובדים. (כך אירע גם בראשית המיתון הקודם, בשנת 1966).

אין ספק, שהרתיעה המתמשכת מפיטורים, והעדפת הצמצום בשעות העבודה במוצע למועסק, קשורה לאי הוודאות באשר למגמות ההתפתחות הכלכלית שהזכרנו כבר. עם זאת, למרות הניסיון להתאים את תשומת העבודה להתפתחות התוצר בדרך זו, חלה האטה גם בגידול התפוקה לשעת עבודה, מממוצע רב-שנתי של כ-6 אחוזים לשנה לכ-3 אחוזים לשנה ב-3 השנים האחרונות. בירידה בתשומת העבודה בסקטור העסקי בולטים ענף הבנייה וענפים הקשורים בו — חלק מענפי התעשייה והתחבורה. רמת התעסוקה בחקלאות נמוכה גם היא בכ-10 אחוזים ב-1976 לעומת 1973, אך זאת בעיקר כתוצאה מגידול בפריון, שכן הייצור והיצוא המשיכו לגדול. אין לדעת אם הגידול בתעסוקה בחקלאות בין 1975 ל-1976 נבע מהשגשוג המיוחד ביצוא החקלאי או מחזרתם לעבודה חקלאית של עובדים (בני מיעוטים ישראליים בעיקר) שנפלטו מענפים אחרים שפעילותם הואטה, כגון בנייה.

בענפי התעשייה, המסחר, התחבורה והשירותים האישיים, פעלו ב-1976 כוחות מנוגדים: מחד-גיסא, צמצום בביקושים המקומיים — מחזור הבנייה, צמצום ברכישות משרד הבטחון, צמצום ברכישות הפרטיות בעיקר של מוצרים בני קיימא וריהוט, בשל מדיניות ריסון ההכנסות והשפל בעלייה; ומאידך גיסא, ביקוש מוגבר לעבודה בענפים שהושפעו מהגיאואות ביצוא ובתיירות. ברם, מגמת הצמצום בביקושים המקומיים נראית מתמשכת, להוציא תנודות קצרות עונתיות ומיוחדות, בעוד שייתכן כי תנופת הגידול ביצוא הואטה במקצת לקראת סוף 1976. מכל מקום, הגידול ביצוא לא הספיק כדי קיזוז מלא של הצמצום בביקושים המקומיים והתוצאה היא מגמת צמצום בתעסוקה, הבולטת בעיקר בהשוואת סוף 1976 לסוף 1975. צמצום נרשם גם בענפי משנה של

לוח י"ב-7

ממוצע שעות עבודה בשבוע למועסק (כולל נעדרים) ישראל, 1973 עד 1976
(מחצית שנה ראשונה*)

1976	1975	1973	
38.6	39.0	40.1	כל המועסקים
40.3	40.8	41.8	תעשייה
39.6	40.1	41.7	בנייה
40.1	41.1	42.3	מסחר והארוחה
36.0	36.1	37.1	שירותים צבוריים
41.4	41.6	42.8	גברים
41.2	41.5	42.9	תעשייה
39.7	40.3	41.9	בנייה
43.4	44.5	45.7	מסחר והארוחה
42.1	42.2	45.0	תחבורה
40.9	40.7	40.6	שירותים צבוריים
32.9	33.6	34.3	נשים
37.0	38.1	38.8	תעשייה
33.3	34.5	35.5	מסחר והארוחה
31.6	31.9	33.1	שירותים צבוריים

* על מנת לבטל השפעת המלחמה ב-1973 על הנתונים.
המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מדור העבודה, פקרי כוח אדם.

התעשייה, שבלטו בשנים האחרונות בגידול המהיר בייצור וביצוא, כמוצרי מתכת, מכונות ציוד חשמלי ואלקטרוני¹.

ב-1976 נמשך הגידול בתעסוקה בשירותים הציבוריים ובשירותים הפיננסיים. אלה הם הענפים היחידים שבהם היתה התעסוקה השנה גבוהה בצורה מובהקת (ב-10 אחוזים ויותר) בהשוואה ל-1973. עם זאת, דומה שב-1976 חלה האטה מסוימת בקצב גידולם, ואולי מבטא הדבר מדיניות ריסון מכוונת ומוצהרת מזה זמן רב שהחלה לפעול בפיגור.

בשירותים הציבוריים, חל ב-1976 גידול בשירותי מינהל של הממשלה ושל הרשויות המקומיות, נוסף על שירותי החינוך והבריאות המתרחבים מדי שנה והקולטים בעיקר נשים. עם זאת, יש להדגיש כי ההתרחבות בשירותים הממשלתיים פירושה בעיקר גידול מספר השוטרים, והתופעה מעידה כנראה יותר על התרחבות ההצטברות מאשר על גידול בביקוש עצמו, בעוד שספק אם כך הדבר גם באשר להתרחבות שירותי המינהל של הרשויות המקומיות.

5. מבנה התעסוקה

נוכח הגירעון הגדול במאזן התשלומים, חוזרת ונדונה בשנים האחרונות סוגיית השינוי במבנה התעסוקה, דהיינו ציפיה למעבר עובדים מהשירותים — בעיקר הציבוריים — לייצור תעשייתי ליצוא.

נקדים ונזכיר, כי בפועל לא הסתמן כל שינוי בכיוון זה. התעסוקה בתעשייה לא גדלה בשנים האחרונות, בעוד שבשירותים הציבוריים והפיננסיים נמשכה מגמת הגידול ארוכת הטווח. עם זאת, על סמך הנתונים שבידינו, לא ניתן לקבוע, כי ספיגת עובדים בשירותים היא שמנעה את התרחבות התעסוקה בייצור ליצוא. אדרבא, מתברר כי התעשייה התקשתה לנצל במידה מלאה גם את מאגר העובדים שעמד לרשותה; היא לא הצליחה לקלוט עובדים שנפלטו מענף הבנייה, שהתאימו לעבודות ייצור תעשיות יותר מעובדי השירותים הציבוריים. הגידול ביצוא ב-1976 לא קיזז במלואו את הצמצום בביקושים המקומיים למוצרי התעשייה, ואופיינית לרוב ענפי התעשייה בשנת 1976 היתה היציבות והירידה במספר המועסקים ובתשומת העבודה.

בבחינת הרכב תוספת התעסוקה בשירותים הציבוריים מתברר, כי עיקר הגידול הוא בתעסוקת נשים משכילות (חינוך, בריאות) במקצועות, שאינם נדרשים במיוחד בתעשייה הישראלית. מבין הגברים שנקלטו ב-1976 בשירותים הציבוריים בולט חלקם של השוטרים, ובעבר העיד הדבר על רפיון בביקוש בסקטור הפרטי, שהביאם לאיוש תקנים פנויים משכבר במשטרה, ולא ביקוש ממשלתי מוגבר. ניתן עוד להוסיף, כי עם כל ההסתייגויות משימוש בנתוני השכר הגולמיים, מורים הנתונים על ירידה בשכר היחסי בשירותים הציבוריים בשנים האחרונות². בנסיבות אלו לא מפתיע הממצא, כי ההאטה המסוימת בגידול השירותים הציבוריים ב-1976 התבטאה בעיקר בגידול האבטלה בין האקדמאים, ולא בנהירת מועמדים לתעשייה. התפתחות זו אינה סותרת את הצורך בריסון קליטת עובדים בשירותים הציבוריים בשל שיקולים ארוכי טווח. כך ניתן יהיה לייצור מאגר של עובדים שלא מובטחת לו תעסוקה בשירותים הציבוריים, ואשר סביר שיפנה לחיפוש תעסוקה גם בשוקי היצוא (ואולי גם יכוון הכשרתו המקצועית בהתאם).

¹ במודעות ביקוש לעובדים (עובדים של חברת "מנפאור") מקיפה הירידה בביקוש, שהלכה והחריפה במהלך 1976, את כל סוגי העובדים, כולל ביקוש ל"טכנאים", "עובדי מתכת" ועובדי "ייצור ותחזוקה".

² באשר להשפעה של הרחבת התעסוקה בשירותים הציבוריים על הביקושים המקומיים במובן הרחב, מעניין לציין, כי סך תשלומי השכר הריאליים (מנוכים במדד המחירים לצרכן) של השירותים הציבוריים (נתון מהימן יותר, יחסית, מן הנתון של שכר למשרת שכיר) ירדו בין 1973 ל-1976 בכ-3 אחוזים, למרות הגידול של כ-15 אחוזים במספר המועסקים.

לוח י"ב-8
נתוני שירות התעסוקה

דורשי עבודה שלא הופנו	הזמנות שלא סופקו	הזמנות לעובדים	ממוצע יומי של מובטלים			דורשי עבודה			
			נשים	גברים	סך הכול	נשים	גברים	סך הכול	
נתונים שנתיים									
3,128	7,227	26,107	381	463	844	8,051	8,824	16,875	1974
3,809	7,554	25,083	449	551	1,000	8,130	9,056	17,186	1975
4,784	6,569	24,651	562	882	1,444	8,677	10,972	19,649	* 1976
25.6	—13.0	—1.7	25.2	60.1	44.4	6.7	21.2	14.3	1976 לעומת 1975 באחוזים
52.9	—9.7	—5.6	47.5	90.5	71.1	7.8	24.3	16.4	1976 לעומת 1974 באחוזים
נתונים רבעוניים**									
3,029	7,925	23,275	325	470	794	6,194	8,227	14,421	I 1975
3,829	7,419	25,976	437	563	1,000	8,634	9,395	18,028	* II
4,354	6,442	24,142	499	564	1,062	9,021	9,231	18,252	III
3,853	8,627	27,138	510	641	1,151	8,130	9,297	17,427	IV
3,945	8,061	24,872	439	720	1,159	7,184	9,686	16,870	I 1976
4,402	6,879	24,920	519	869	1,387	8,403	11,008	19,411	* II
5,635	5,314	23,345	676	957	1,633	10,014	11,627	21,640	III
5,136	5,903	26,008	622	1,062	1,647	9,187	11,883	21,070	* IV
4,611	5,581	22,559	479	1,032	1,512	7,818	11,021	18,172	I 1977

* למעט אפריל ואוקטובר, בשל שביתות בשירות התעסוקה בחדשים אלה.
** בשל תנודות עונתיות, עדיף להשוות כל רביע למקביל לו בשנים קודמות.

ניתן לסכם ולומר, כי הקיפאון בתעסוקה בתעשייה אינו נובע מהעדר הצע עובדים, כי אם מהעדר גידול בביקוש התעשייה לעובדים וזאת לפי גידול האבטלה הגלויה, הירידה בשיעורי ההשתייכות לכוח העבודה, הירידה במוצק השעות למועסק בתעשייה עצמה והרכבו של כוח האדם הנקלט בשירותים הציבוריים. בענפי משנה מסוימים בתעשייה חלו בשנים האחרונות תנודות גדולות להתרחבות וצמצום, הקשורות בתנודות בביקושים המקומיים והעולמיים למוצרי אותם ענפים; משהתפתח ביקוש לעובדים בענפים שונים, ניתן היה לגייסם ללא קושי, וכך אפשר לייחס את הקיפאון בתעסוקה בכלל התעשייה לאי גידול הביקוש הכולל של התעשייה לעובדים. טענות היצואנים, כי מחסור בעובדים מונע בעדם הרחבה נוספת של הייצור והיצוא, מתייחסות, בדרך כלל, לעובדים פשוטים, בשכר נמוך, ולעתים קרובות לעבודה במשמרות נוספות.

מעידים על כך בין היתר דווחי שירות התעסוקה על הקושי בשיבוץ מחדש של עובדים שפוטרו בשל הירידה המתחייבת בשכרם, וכן המשך הגידול (הקל) בעובדים מהשטחים בתעשייה בישראל, בעוד תעסוקתם הכוללת של עובדי השטחים הצטמצמה; עובדים אלה מועסקים, בדרך כלל, בעבודות פשוטות ובשכר נמוך. תמונה דומה מתקבלת מהנתונים על התפתחות היצוא הישראלי בשנים האחרונות: בולט הקיפאון ביצוא התעשיות הרגילות, המתחרות בשוקי חוץ עם יצואנים מארצות מפותחות פחות ששכר עובדיהן נמוך בהרבה מזה המקובל בישראל. הגידול ביצוא הישראלי בשנים האחרונות מתרכז במוצרים, שיש לגביהם בישראל ייחוד מסוים בידע, מוניטין ובקשרי מסחר. קיומם של אלה מגדיל לא רק את תעסוקתם של מומחים ומקצועיים, אלא גם את תעסוקת העובדים הפשוטים, שכן במוצרים אלה, גם שכר העובדים הפשוטים עומד בהצלחה בתחרות עם שכר עובדים בארצות המפותחות.

על מנת להביא לגידול משמעותי בתעסוקה ליצוא, בדפוי הייצור והיצוא הקיימים, דרושה כנראה הורדת השכר הריאלי במידה ניכרת. על סמך מחקרים שונים, מסייע הגידול באבטלה בריסון העליות בשכר. ואולם, לא ברור כי מצב מאזן התשלומים מצדיק מדיניות דרסטית זו, וספק רב אם ניתן להתמיד באבטלה להשגת השפעה מעין זו.

התוספות הצפויות לכוח האדם הישראלי, הן מהאוכלוסייה המקומית והן מעלייה מחוץ-לארץ, נוטות להיות עתירות השכלה¹. מעוטי ההשכלה הולכים ומתמעטים באורח מוחלט, והנותרים נזקקים פחות להכנסה מעבודה, שערכה הריאלי הולך ופוחת יחסית למערכת התמיכות. בטווח הארוך אין אפוא לצפות לגידול מהיר של התעסוקה ליצוא בדפוי הייצור הקיימים. כיוון שהצע כוח האדם הצפוי הינו נתון חיצוני, יש לחפש את הפתרון בעידוד ובפיתוח ענפי יצוא עתירי השכלה. בטווח הקצר עשוי להתגלות כיעיל יותר ניצול משופר של כוח האדם המצוי כבר כיום בתעשייה: פתרון בעיית ניוד העובדים (העברת זכויות, השלמת שכר זמנית, הכשרה מקצועית), האצת החשיפה של ייצור מקומי מוגן ולא יעיל, שינוי המגמה של הגידול הריאלי בתמיכות, המתחרות בעיקר בהכנסה מעבודה פשוטה, והקלת נטל המסוי הרב על עבודה (ביטוח לאומי ומס מעסיקים הינם מיסים גרסיביים בשיעור של 20 אחוזים ומעלה מהשכר).

6. האבטלה

בשיא הגיאות בפעילות הכלכלית, בראשית 1973, הגיע שיעור האבטלה ל-2.5 אחוזים. עד לאמצע 1976 חלו בו שינויים קטנים: במחצית השנייה של 1973 עלה לכ-3 אחוזים ונשאר על רמה זו במשך למעלה משנתיים. רק במחצית השנייה של 1976 חלה עלייה משמעותית לכ-4 אחוזים, אך גם רמה זו נראית לכאורה נמוכה, נוכח הקיפאון בגידול התוצר למן 1974, יחסית

¹ ולהבדיל מאפשרות שינוי בהתמחויות הספציפיות, הנטייה הכללית ליתר השכלה היא עובדה נתונה ורצויה.

למדינות אחרות ולמיתון ב-1967, שבו הגיעה האבטלה ל-10 אחוזים ומעלה. עם זאת יש להסתייג ולומר, כי ההשוואה לשנת 1967 עדיין מוקדמת, ויש להיזהר בהשוואות עם ארצות אחרות לאור ההבדלים במערכות רישום מובטלים ובסדרי ביטוח אבטלה.

לכאורה נראה, שקיימת סתירה בין הנתון של שיעור אבטלה נמוך לבין הנתונים על אי גידול התוצר והצטברות כושר ייצור בלתי-מנוצל של כ-15—20 אחוזים, ולא היא.

בעבר שימש נתון האבטלה כאינדיקטור עיקרי למצב התעסוקה, בשל העדר נתונים ישירים על התפתחות התעסוקה. כיום מצויים נתונים ישירים מלאים, ואלה מורים על ירידה בסך תשומת העבודה בסקטור העסקי; נתון זה תואם יותר את הגידול המואט בתוצר העסקי. בעוד ששיעור האבטלה הנמוך משמש, ככל הנראה, אינדיקטור מהימן להעדר מצוקה כלכלית-חברתית, מחמת חוסר עבודה לנזקקים לה לפרנסתם, הוא אינו מייצג נכונה את התפתחות התעסוקה עצמה.

מנגנוני ההתאמה, שאיפשרו את התופעה שתשומת העבודה לא גדלה למרות המשך הגידול של האוכלוסייה בגיל העבודה, בחלקם מיוחדים לישראל: התאמת היקף העלייה והירידה לקצב התפתחות הפעילות הכלכלית, וכן היקף וכיוון הזרימה של עובדים מהשטחים בישראל. בנתונים המובאים בלוחות שבפרק ניתן לראות את ההאטה בעלייה, את הפסקת זרימת עובדים מהשטחים לישראל, ולאחרונה, את יציאתם מעבודה במשק הישראלי. מנגנון התאמה חשוב אחר היה ירידה חריפה בנטייה להשתייך לכוח העבודה, בעיקר בקרב הגילאים הצעירים. ירידה זו נסתייעה בגידול העצום בתשלומי העברה, שצמצם את הצורך ואת הכדאיות לחפש עבודה מצד בני נוער וצעירים, ובמקביל בהמצאות עיסוקים אלטרנטיביים — בעיקר המשך לימודים ושירות צבאי. גורם נוסף היה הצמצום באינטנסיביות התעסוקה — מעבר מעבודה מלאה לעבודה חלקית, דהיינו צמצום במספר שעות העבודה בממוצע למועסק. בניגוד לארצות אחרות, לא חלה בישראל ירידה מהירה וברורה ברמת הפעילות הכלכלית, הגוררת עמה פיטורים מסיביים; הפעילות המשקית עד היום קפאה על שמריה, צמיחתה הופסקה, אך לא חל צמצום חד-משמעי בתפוקה. לפיכך נרתעים מעסיקים מפייטורים, ומעדיפים לצמצם את שעות העבודה. אכן, רק במחצית השנייה של 1976, לאחר שהפעילות המוגברת לקראת הנהגת מס ערך מוסף פנתה מקומה לצמצום בביקושים לצריכה פרטית, ולאחר שנעצרה הגיאומטריה בגידול היצוא, בשלו התנאים לפיטורים אצל מעסיקים שונים.

7. תעסוקת עובדים מהשטחים בישראל

העובדים מהשטחים, שנכנסו לעבודה במשק הישראלי בהיקף ניכר עד 1974, החלו נפלטם בשנתיים האחרונות. על פליטתם מקלה הפריחה הכלכלית בארצות ערב ואף בשטחים עצמם (כולל בנייה עצמית, מחסכוניות, שנצברו מעבודה בישראל). למרות גורמי המשיכה המצויים מחוץ למשק הישראלי, הרי הגורם המכריע לתעסוקתם או פליטתם היא היקף הביקוש הישראלי לעובדים אלה. הדבר בולט בהתפתחויות השונות לפי הענפים: מענף הבנייה, המצטמצם בקצב מהיר, יצאו כ-6 אלפים עובדים מהשטחים במשך 1976, בעוד שבענפי התעשייה והשירותים גדל מספר המועסקים מהשטחים ב-1976, כנראה במקביל לגידול ביצוא ובתיירות. עובדים אלו, ששכרם נמוך, יחסית, לעובדים ישראלים (ושכרם היחסי והריאלי המוחלט ירד ב-1976) קנו להם אחיזה כמעט מוחלטת בתחומים שונים של עבודה פשוטה, בבנייה, בחקלאות ובעבודות שירותים (כולל בבתי מלון, שנהגו השנה מגידול בתיירות). ההאטה במשק הישראלי לא פגעה עדיין בתעסוקתם מעבר למה שמתחייב מריכוזם הענפי, שכן התחרות מצד ישראלים הולכת ופוחתת, הן בשל עתירות ההשכלה ההולכת וגוברת בכוח האדם הישראלי, והן בשל התמיכות למשפחות הישראליות, המקטינות את כדאיות התחרות על עבודה פשוטה, ששכרה נמוך ויורד. קיים הבדל בין תושבי יהודה והשומרון לבין תושבי רצועת עזה וצפון סיני, העובדים בישראל: לראשונים קל יותר להקלט בעבודה בארצות ערב, וסך תעסוקתם בישראל פחתה בשנתיים האחרונות; את מקומם תופסים עובדים מהרצועה, שתעסוקתם ב-1976 עלתה בכל הענפים בישראל.

לוח י"ב-9
השינוי השנתי בשכר למשרת שכיר*, 1973 עד 1976

(אחוזים)

כל המשק	הסקטור העסקי **	שירותים ציבוריים	חשמל ומים	פיננסים ושירותים עיסקיים	תעשייה	בינוי	תחבורה אחסנה ותקשורת	מסחר וארחה	שירותים אישיים	חקלאות
שכר נומינלי										
1973	27.3	25.7	29.8	29.7	26.7	24.4	22.5	28.6	21.1	27.6
1974	36.3	38.1	34.0	23.1	35.5	38.0	36.9	35.0	38.0	43.6
1975	36.6	40.9	27.9	50.3	37.7	44.0	39.7	35.5	38.1	50.0
1976	32.9	37.7	25.5	17.7	35.2	39.3	40.5	30.4	37.1	32.5
שכר ריאלי ***										
1973	6.1	4.8	8.2	8.1	5.6	3.7	2.1	7.2	0.9	7.9
1974	-2.4	-1.2	-4.1	-11.9	-3.0	-1.2	-2.0	-3.4	-1.2	2.8
1975	-1.9	1.2	-8.2	7.9	-1.1	3.4	0.3	-2.7	-0.9	7.7
1976	1.2	4.8	-4.4	-10.4	3.0	6.1	7.0	-0.7	4.4	0.9
1976 לעומת 1973	-3.1	4.8	-15.8	-14.9	-1.2	8.4	5.2	-9.4	2.2	11.7

* כולל עובדים מהמסחרים בישראל.

** כל המשק למעט שירותים ציבוריים, חשמל ומים.

*** מנוכה בשינוי במדד המחירים לצרכן.

ה ב ק ר : הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מדור העבודה, ונתוני המדד לביטוח לאומי.

בלוח י"ב-9 מוצגים השינויים בשכר למשרת שכיר בשנים האחרונות (אין בנמצא נתונים אחרים בתחום זה). נראה, למרות ההסתייגויות הרבות, שסדרי הגודל של עליות השכר השנתיות המופיעות בלוח אכן משקפים את ההתפתחויות בפועל, לרבות מגמת הירידה בשכר הריאלי ב-1974 והנטייה הכללית לעלייה בשכר הריאלי ב-1976. השינוי המצטבר בשכר הריאלי למשרת שכיר בסקטור העסקי מ-1973 עד 1976 הוא בשיעור של 5 אחוזים.

לנתונים אלה כמה מגבלות: הרכב העובדים (מבחינת גיל, מין, השכלה, ותקן) ואינטנסיביות תעסוקתם (משרה חלקית או מלאה) שונים מענף לענף ומתקופת זמן למשנה. עובדה זו מקשה על השימוש בנתונים אלה לצורכי השוואה. ליקוי זה של הנתונים החרף, ככל הנראה, בשנים האחרונות נוכח השינויים במבנה התעסוקה שהתלוו להפסקת הצמיחה של הפעילות העסקית.

השנה נוספה בעיה מיוחדת: בעקבות הרפורמה במס ההכנסה נתגלתה נטייה למשוך רווחים בצורת תשלומי שכר. תופעה זו מגדילה בצורה מלאכותית את חלק השכר בתוצר העסקי.

להדגמת הבעייתיות של הנתונים נתייחס בקצרה לנתוני השינוי בשכר למשרת שכיר בשירותים הציבוריים. כפי שנראה בלוח י"ב-9 ירד השכר למשרת שכיר בענף זה בכ-16 אחוזים, בממוצע ריאליים, במשך 3 השנים האחרונות. אולם במקביל גדל מספר המשרות בכ-16.6 אחוזים ומספר שעות העבודה בממוצע למשרה ירד בכ-4 אחוזים. אם נניח (הנחה פשטנית), ששכר מצטרפים חדשים לענף נמוך בכ-50 אחוז מהשכר הממוצע בענף, הרי שתוספת המשרות, כשלעצמה, בין 1973 ל-1976 גרמה לירידת השכר הממוצע למשרת שכיר בכ-7 אחוזים. הצמצום במספר השעות הממוצע למשרת שכיר בין 1973 ל-1976 יכול, גם הוא, להסביר, כשלעצמו, ירידה נוספת של כ-4 אחוזים בשכר הממוצע לשרת שכיר. מסתבר איפוא, שהשינוי הנמדד בשכר הממוצע למשרת שכיר עלול לסטות במידה ניכרת מהשינוי שחל בפועל אצל כלל השכירים.

התפתחות דומה עשויה להסביר את הירידה בשכר הריאלי בשירותים הפיננסיים והעסקיים; והוא הדין בכיוון הפוך — בעלייה שנרשמה בשכר הריאלי בענף הבינוי, למרות ששם נפגעה התעסוקה בצורה החמורה ביותר. בענף הבינוי גורמת פליטת עובדים מהשטחים ועובדים אחרים בדרגות שכר נמוכות להעלאת שיעור השינוי בשכר הממוצע למשרת שכיר.

בעליית השכר ב-1976 בולט כוחם של העובדים למנוע ירידת שכר ריאלי, אף כי בפיגור. המערכת המאורגנת של העובדים, באיגודיהם המקצועיים ובמקומות עבודתם, מאפשרת לקבוצות שונות להתעלם משיקולים כלכליים מובהקים, כגון הצע וביקוש יחסי לעבודתם. את הסדר תוספת היוקר יש לראות כאחד מהביטויים להתארגנות זאת. נראה, שהסדר זה, והסדרים ארציים כוללים אחרים, לא הגבילו את העובדים בדרישותיהם. לכאורה, היה בהסדרים הכלליים כדי לשמור על השכר הריאלי בלי לפרוץ את המסגרת: למן הרפורמה בהסדר תוספת היוקר ועד סוף 1976 עלה מדד המחירים לצרכן בכ-51 אחוזים, ותוספות היוקר שניתנו הסתכמו בכ-40 אחוזים — דהיינו ירידה של השכר הריאלי בכ-9 אחוזים. עליית שכר היסוד, בשיעור 6 אחוזים, וחילת שכר, בשיעור 3 אחוזים נוספים, עשויים היו לקזזה, למעשה, לא זכו כל העובדים מלכתחילה להסדרים אלה: בסקטור הציבורי הוסכם על עליית שכר כוללת של 2.5 אחוזים בלבד. יתירה מזאת: נוכח השיעור הגבוה והבלתי צפוי של האינפלציה, ייתכן שנוצרה תחושת סחף גדול בשכר הריאלי, שהולידה את פריצת ההסכמים. אחת המסקנות האפשריות היא, שאם יש כוונה להוריד בשיעור נמוך את השכר הריאלי יש להימנע משיעורים גבוהים של עליות מחירים.

לבסוף, העלייה המתונה בשכר הריאלי, כפי שהיא משתקפת בנתונים בלוח י"ב-9, אינה משקפת נכונה את התפתחות הוצאות העבודה למעסיק. מנקודת מבטו צריך להוסיף את הנהגת מס המעסיקים ב-1975, עלייה בתשלומי המעסיק לביטוח לאומי וכן פיגור בעליית המחירים ליצרן בהשוואה לעליית המחירים לצרכן — תוצאת צמצום הסובסידיות והעלאת מיסים עקיפים. ליצרן עלו איפוא הוצאות העבודה הריאליות בשיעור רב יותר ממה שניתן ללמוד מנתוני השכר, ומכאן נטייה לצמצום בביקוש לעבודה.